

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14501856>

GEOGRAFIYASÍZ TARIYX, TARIYXSÍZ GEOGRAFIYA BOLMAYDÍ

Turǵanbaev D.N.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Geografiya hám ekonomikalıq bilim tiykarları tálım baǵdarı

2-kurs studentı

Kirisiw. Hár qanday ilimniń predmeti, táriypi onıń tiykarǵı principielerin ózinde sáwlelendiriw shárt. Sebebi, onıń metodologiyası hám metodı, izertlew predmeti hám principleriniń joqlıǵı ilimniń gárezsiz ilim sıpatında tán alınıwına imkan bermeydi. Usı orında soraw payda boladı, geografiyanıń, atap aytqanda social-ekonomikalıq geografiyanıń baslı principleri nelerden ibarat? Bul jerde túrli dárejedege tiykarlar bar. Olardıń ayırımları tek ǵana usı ilimge tiyisli bolsa, qalǵanları ulıwma milliy, filosofiyalıq áhmiyetke iye.

Geografiya iliminiń eń birinshi principı bul, sózsiz aymaqlılıq bolıp tabıladı. Al, ekinshi áhmiyetli princip bolsa kompleksilik esaplanadı. Sonday-aq, geografiya iliminde tariyxıyılıq, ekologiyalıq, democentrizm (antropocentrizm) principleri de úlken áhmiyetke iye.

Tiykarǵı bólim. Geografiyanıń eki tiykarǵı principleri – aymaqlılıq hám kompleksilikten soń tariyxlıq principı turadı. Bul princip mákán hám zamannıń birliginen, olardıń bir-birin tolıqtırıwı nátiyjesinde payda boladı. Geografiyaǵa tariyx kerek, sebebi házirgi bar bolǵan waqıya hám hádiyseler óz-ózinen payda bolıp qalmaǵan. Sonıń ushın bul waqıya qashan hám qanday sharayatta payda bolǵan hám ol qanday rawajlanıw basqıshların basıp ótken – bulardıń barlıǵın házirgi bolmıstan kelip shıqqan halda anıqlap almastan turıp, tiykarǵı máseleni sheshiw múmkin emes. Tek ǵana ótmishti analiz etiw arqalı házirgini bahalawǵa boladı. Bul bolsa óz nábwetinde, keleshekti ilimiy boljawǵa jol ashadı.

Nemec ilimpazı A.Gettner geografiyada tariyxıyılıqtı biykarlap shıqqan. Ol xronologiyanı biykarlap, xorologiyanı tán alǵan. Gettner geografiya tariyxtan, tariyx bolsa geografiyadan óz aldına izertlew principine iye bolıwı kerek [3] - dep aytıp ótken edi.

A.Gettner geografiyanıń tariyxıyılıq izertlew principin esapqa almawın I.Kanttıń ideologiyalıq tárepedarları da maqullaydı. Buǵan sebep, geografiyada tariyxıyılıqtıń

bolıwı geografiya hám tariyx pánleri ortasındaǵı ayırmashılıqtı joqqa shıǵaradı hám eki pánniń de izertlew obyektleri ortasındaǵı aljasıqlardı júzege keltiredi.

Ayrıqsha aytıp ótiw kerek, geografiyaǵa tariyx qanshelli kerek bolsa, tariyx ushın da geografiya sonshelli zárúr. Biraq, geografiya tariyxqa, tariyx bolsa geografiyaǵa aylanıp qalmawı kerek. Geografiyada tariyxıy jandasıw ótmishtiń barlıq mayda-shúydesin emes, al házirgi jaǵdaydın júzege keliwinde qaysı waqıya hám basqıshlar sebep bolǵanlıǵın anıqlawınıń ózi jetkilikli.

Ataqlı geograf ilimpaz Abdusami Soliev eger respublikamızdın paytaxtı – Tashkent qalasın ekonomikalıq-geografiyalıq jaqtan táriyplemekshi bolsaq, onıń dáslepki júzege keliwinen keyingi áhmiyetli tariyxıy waqıyalar esapqa alınawınıń ózi jetkilikli. Olar XIX ásirdeń ekinshi yarımında (1865-jılı) Túrkkstanın Rossiya tárepinen basıp alınawı hám Tashkent Túrkkstan general gubernatorlıǵınıń paytaxtı wazıypasın orınlawı, 1924-jılda Orta Aziya respublikalarınıń shólkemlestiriliwi, 1930-jılda Ózbekstan Respublikası paytaxtınıń Samarqandtan Tashkentke kóshiriliwi, Ekinshi Jáhán Urısı jılları, 1966-jılda Tashkentte jer silkiniwi hámde 1991-jılda Ózbekstanın ǵárezsizlikke erisiwi sıyaqlılar bolıp tabıladı. Mine usı sıyaqlı burılıs yaki tariyxıy waqıyalar búgingi Tashkentke, onıń aymaǵı, xojalıǵı hám xalqı, qala qurılısına azlıkópli óz tásirin ótkizgen. Qalǵan aralıq waqıyalar bolsa bizge házirgi waqıtta aytarlıqtay zárúr emes hám olardı tariyxshılar ushın qaldırıw kerek, - degen edi.

Geografiyada tariyxıyılıq principi tariyxıy geografiyanıń ornın iyelemewi kerek. Bul jerde tariyxıy jandasıw úyrenilip atırǵan hádiyseniń ótmishine qısqasha sayaxat qılıwın ańlatadı, tariyxıy geografiya bolsa ótmishtiń óz aldına basqıshlarında tábiyat hám xojalıq tarmaqları, xojalıq tarmaqları, xalıq hám basqalar qay dárejede rawajlanǵan hám qalay jaylasqan sıyaqlı máselelerdi analiz etedi yaki kóz aldımızda sáwlelenedi. Biraq, tariyxıy geografiya geografiyanıń tariyxı da emes, sebebi geografiyanıń tariyxı degende sóz kóbirek geografiyalıq ashılıwlar haqqında baradı. Solay etip, tariyxıyılıq principi tariyxıy geografiya hám geografiya tariyxınan pariq qıladı. Bul jerde qoyılǵan maqsetke tolıǵıraq qalay erisiw tiykarlarınan birin kórsetedi. Ótmishke búgingi kún kózqarasınan emes, al oǵan sol dáwir hám ortalıqtan kelip shıǵıp baha beriw, bar bolǵan waqıyaǵa tariyxıy qarawdı talap etedi.

Belgili geograf ilimpaz N.N.Baranskiy geografiyada tariyxıyılıq principiniń áhmiyetli ekenligin aytıp ótedi hám tómendegi pikirdi bildiredi: «Mámleket hám rayonlardın ekonomikalıq-geografiyalıq táriypin sonday etip berin, ol ayaǵı menen jerge – geologiya, geomorfologiya hám topıraqtanıwǵa, denesi menen tariyx arqalı ótiwi, bası menen bolsa siyasat hám ideyaǵa tayanıwı kerek [4]» dep uqtırǵan edi.

Hátteki «óndiris kúshleriniń rawajlanıwı hám jaylasıwı» túsiniǵi de bul ekiliktiń tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi. Bul jerde eger rawajlanıw tariyx bolsa, jaylasıw

geografiya degeni, yaki basqasha aytqanda, háreket hám jaǵday, ózgeris hám turaqlılıq pútkil bolmıstın tiykarında jatadı.

Juwmaqlaw. Aymaqlılıq, komplekslilik, tariyxılıq, ekologiyalıq hámde antropocentristlik principler sociallıq geografiyanın ǵárezsizligi hám bekkemligin, turaqlılıǵın támiyinleydi. Olar bul pándi sociallastırıw, siyasiylastırıw, ekonomikalastırıw hám jergiliklestiriw sıyaqlı baǵdarlar járdeminde ámeliyatqa engizilse, jáne de jaqsıraq nátiyjeler beriwı sózsiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Turdimambetov I. R., Uzaqbaev Q. K., Niyazimbetova G. CURRENT STATUS OF MEDICAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN //Science and education in Karakalpakstan.–2020. – 2020. – Т. 2. – С. 104-108.
2. Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии. – 1960.
3. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки. – М.: Академия, 2004.
4. Солиев А. Иктисодий география: назария, методика ва амалиёт //Т: Камалак. – 2013. – Т. 184.
5. Узакбаев К. К. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИДА ЯРАТИЛГАН НАЗАРИЯЛАР ТАҲЛИЛИ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 17. – С. 919-929.
6. Узакбаев К. К. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛЛАШТИРИШ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 233-240.
7. Узакбаев К. К. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРДА АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 17. – С. 845-857.
8. Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.